

TÜRK MITOLOJİSİNİN YER ALTI KÖTÜCÜSÜ ‘ERLİK HAN’

YASEMİN USTA DEMİRLİKAN*

“Daha insan yaratılmamışken, Ülgen deniz üzerinde yüzmekte olan ve insana benzeyen bir çamur tabakası görür. Bu çamur yığınına alarak insan olmasını ister. Ülgen ilk yarattığına Erlik adını verir. Başlangıçta Ülgen’e dost ve kardeş gibi görünen Erlik, bir süre sonra kendini onunla bir tutmaya ve hatta ondan üstün görmeye başlar. Gün geçtikçe Ülgen’den her bakımdan uzaklaşır ve onun yarattıklarının hepsine düşman olur. Erlik burada bir nev’i şeytandır.”

Kaşgarlı Mahmud

Özet

İnsanlık tarihinde doğüstü varlıkları ve özelde de şeytanı konu alan en eski edebi eserler, mitolojiler ve kutsal dini metinlerdir. Şeytan kavramı öncelikle ilkel mitlerde, kronolojik süreç beraberinde de Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam’da ‘kötülük’ kavramıyla ele alınır. Bu çalışmanın özünü oluşturan kavram da kutsal kitaplarda Şeytan’ın dengi olan; Altay Yaradılış mitinde ‘Erlik Han’ olarak betimlenen ve kötülüğe kaynaklık eden varlık

* Yeditepe Üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

“Daha insan yaratılmamışken, Ülgen deniz üzerinde yüzmekte olan ve insana benzeyen bir çamur tabakası görür. Bu çamur yığını arak insan olmasını ister. Ülgen ilk yarattığına Erlik adını verir. Başlangıçta Ülgen’e dost ve kardeş gibi görünen Erlik, bir süre sonra kendini onunla bir tutmaya ve hatta ondan üstün görmeye başlar. Gün geçtikçe Ülgen’den her bakımdan uzaklaşır ve onun yarattıklarının hepsine düşman olur. Erlik burada bir nev’i şeytandır.”

üzerinde temellendirilmiştir. Başlangıçta dualizm ile kendini açığa çıkarmış olan Erlik, onun iyi yanını tamamlayan Bay Ülgen ile yaradılışı başlatan diğer tanrı görevini üstlenmiştir. Altay yaradılış mitleri versiyonlarınca bu iki tanrının ‘iyicil’ ve ‘kötücül’ kutuplardaki yaratıcı özellikleri kozmik yaradılış döngüsü içerisinde kendisini göstermiştir. Tanrıların ortaya çıkış aşamaları ve yaratmanın yöntemine dair sunulan bilgiler ışığında iki tanrının yaratıcı güç olarak fonksiyonu ve sonrasında mitin yaşadığı topraklardaki insan yaşayışları üzerinde etkilerine değinilecektir. Erlik Han’ın yaradılış basamağında ve sonrasında sergilediği davranış ve tutumlar onun ego merkezli yapısına dair bulgular sunmaktadır. Erlik’in ego merkezli davranışları, kozmogonik döngünün kozmik döngüye doğum vereceği sırada kendini göstermiş ve insanların kendisiyle beraber ‘düşüş’üne yol açmıştır. Kozmogonik devirde erginlenme basamağını ego merkezli tutumuyla tamamlayan Erlik’in bu çalışmada, Altay yaradılış mitindeki kötücü fonksiyonunun karşısına; yapıcı, yaratıcı ve iyiliği temsil eden Ülgen Han’ın protogonist tutumu koyulmuştur. Çalışma ‘iyiden’ hareketle ‘kötücül’ fonksiyonun Tanrı’nın öz benliğinde tamamlayıcı öge olarak anlatılması konusunun altını ego ve dualizm kapsamında çizecektir. Bu değerlendirmede çok tanrılı dinlerin mit örneklerinden karşılaştırmalı bir biçimde yola çıkarak, tek tanrılı dinlerde görülen kötücü varlıkları örneklendirecek ve bu bağlamda Altay Yaradılış Destanı’nda yaratıcı kötü Tanrı olarak görülen Erlik’in ‘dualizm’ ilkesiyle bağlantı kurulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk mitolojisi, Kötülük, Erlik, Ülgen, Yaradılış, Dualizm

Giriş

Mitik bakışın üzerinde ilksel olarak durduğu, dilimize evrendoğum olarak çevrilmiş olan kozmogoni, evrenin yaradılışının başlangıcı manasına gelir; evrenin doğum amacını, varoluşun ilk sebebini ve nasıllığını betimler. Mitolojik anlayışa

göre insanlık; semavi dinler gelmeden önce, varlıklar âleminde kendisi için iyilik ve kötülüğe kaynaklık eden görünmez iki zıt kuvvetin varlık sırrına ermiştir. Bu süreçte iyi ve kötü kutbun çatışma sahnesiyle başlayan kozmogonik mitlere Babil yaradılış miti olan *Enuma Elish* örnek gösterilebilir. Yakın Doğu'nun en popüler antik metinlerinden olan bu epik şiirde tatlı su ve tuzlu suyu temsil eden *Tiamat* ve *Apsu*'nun önce durağan haldeki konumları anlatılır; nihayetinde ise onların birbirlerine zıtlık oluşturacak iki kutsal doğa gücüne dönüşme sürecindeki çatışma ele alınır. Bu tip mitlerde iyi ve kötüyü temsil eden iki tanrının çarpıştığını, bu çarpışmanın yaradılışın kaos basamağını temsil ettiği ve yaradılış sonrası bu mitlerin yaşandığı topraklara düzenin geldiği anlatılmaktadır.

Babillilerin *Enuma Elish* destanı yanında, yaradılışta 'karşıtlık' Kuzey Amerika, Mezo-Amerikan, Aztek, Zerdüştü, Melanezya ve Orta Asya yaradılış metinlerinde de kendini gösterir.¹ Dünyanın çeşitli yerlerinde farklı yaradılış mitleri ve inanışlar sergileniyorken Türklerin yaratılış mitlerine Eski Türk İnançlarına ve Şamanlığa bağlı, Orta Asya'da yaşayan eski Türk boylarında ve Moğollar'da rastlanır.

Türk kozmogonik anlayışını en geniş yönleriyle ortaya koyan mitler *Radloff* ve *Verbitskiy* tarafından derlenen Altay yaradılış efsanesi ve *Seroşevskiy*'nin derlemiş olduğu Yakut yaradılış efsanesidir. Bu mitler genel hatlarıyla birbirlerine yakın olmakla beraber teferruatta bir takım farklılıklar taşımaktadır. Bu çalışmada referans olarak gösterilecek olan mit versiyonları *Radloff* ve *Verbitskiy*'e ait olanlardır.

Öncelikle Türkolog ve Doğu Bilimcisi *Willhem Radloff*'un derlediği Altay yaradılış mitine göre kozmogoni basamaklarla ele alınacak, evrensel dikotomi olan

Yakın Doğu'nun en popüler antik metinlerinden olan bu epik şiirde tatlı su ve tuzlu suyu temsil eden Tiamat ve Apsu'nun önce durağan haldeki konumları anlatılır; nihayetinde ise onların birbirlerine zıtlık oluşturacak iki kutsal doğa gücüne dönüşme sürecindeki çatışma ele alınır. Bu tip mitlerde iyi ve kötüyü temsil eden iki tanrının çarpıştığını, bu çarpışmanın yaradılışın kaos basamağını temsil ettiği ve yaradılış sonrası bu mitlerin yaşandığı topraklara düzenin geldiği anlatılmaktadır.

iyilik ve kötülük ikileminin ilkelerine göre hareket eden Tanrıların davranışları, Altay yaratılış efsanesi sınırlarınca incelenecek ve mitin benzer versiyonları Hristiyanlık ve İslam dini çerçevesinde karşılaştırılacaktır. Daha sonra kozmogoninin ilk evrelerine hükmedecek olan iki karşı kutbun yaratıcı özellikleri karşılaştırılıp ardından ana konuyu oluşturan Erlik Han'ın içgüdüsel dürtüsünün kaynak analizi üzerine temellendirmeler yapılacaktır.

1. Türk Kozmogonisinde İki Karşıt Tanrının Ortaya Çıkışı

Yaratılış konu alan Türk mitleri, diğer birçok mitte olduğu gibi bir belirsizlik ortamını yani kaosu betimlemekle başlar, bu adımdan sonrası kaostan hareketle evrenin yaratılmasıdır. Kaos düzenini anlatan mitler benzer ifadelerle mikrokozmosun hiçliğinden bahseder. Yaratılış sağlayacak olan kozmik güçlerin yani 'Tanrı'ların bu basamakta varlık göstermesi kaçınılmazdır dolayısıyla evrendoğumda rasyonel olarak birtakım ön varlıklar mevcuttur. Bu ön varlıklardan birisi etken diğeri ise edilgendir. Etken olan varlık Türk mitolojilerinde Ülgen iken durağan varlık sudur.

a. Yaratma Yöntemi

Türk mitolojilerinin ortak niteliklerinden birisi, evrenin ortaya çıkışının yoktan var etme şeklinde olmayışıdır. *Eliade*'nin 'Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3' isimli eserinde 'Antik Avrasya Dinleri' bölümünde verdiği bilgilere göre; Evrenin ortaya çıkışı, genelde evrenin tohumu olarak nitelendirilebileceğimiz herhangi bir unsurdan üretilir. Var etme eylemi *Eliade*'nin de ifadesiyle, 'kozmetik dalışlar' la başlatılır. "Kozmik dalışlar neticesinde kaosu temsil eden sudan bazen bir kısım kum, bazen de bir parça toprak çıkarılarak evrenin meydana getirilmesine bir dayanak teşkil edilir."(Taş, 2002: 10)*Radloff*'un derlediği Altay yaratılış mitine göre, yaratıcı tanrı ve su başlangıçta mevcuttur, kaos ortamını niteleyen bu tablo bir sonraki basamakta bizlere yaratılışa dair birtakım olguların meydana geleceğini haber vermektedir. Yaratıcı tanrı olan 'Bay Ülgen' sulara yüzen bir toprak parçasından aldığı ilk kille insanı yaratacak ve bu kişi onun yaratılış safhasının ilerleyen bölümlerinde dualizm ile karşısına çıkacak Erlik Han'a dönüşecektir.

b. Türk Mitolojisinde Yaratıcı Varlıklar

Şamanizm, evrenin ve dünyanın yaratılış üzerine tasarlanmış mitoslara dayanır. Bu inanca göre evren; gök, yeryüzü ve yer altı olmak üzere üç bölümdür. Değişik katlardan oluşan gökte en büyük ruh olan Ülgen ile ailesi ve ona bağlı ruhlar bulunur. Yeryüzü insanların yaşadığı yerdir. Yer altı dokuz ayrı kattan oluşur.

Burada ise Erlik, çocukları ve kötü ruhlar vardır. Tanrı Ülgen ve Erlik Han'ın bu katlarda yaşamasının nedeni, insanlığın yaradılışında gösterdikleri farklılıklardır. Bu farklılıklar Türk mitolojisinde ayrışma ve yaradılışı temsil eden safhalarda kendini göstermeye başlamıştır.

Emel Esin'e göre; evrenselci dikotominin iki ana ilkeye indirgenmiş alem düzenin gözlemlendiği Türk yaradılış sisteminde, gök ve yer dikotominin iki kutbunu oluşturur. "Kainatın bütün tezahürlerini gök ve yerin temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş olarak kabul edilen sistem, proto-Türk ve Türklerin en eski kozmolojisidir." (Esin, 2001: 19) Altay yaradılış mitinde de bu ikili inanç dizgesi 'iyi'nin ve 'kötü'nün algılanmasına ve birbirinden ayrı tutulmasına zemin hazırlamıştır. Bu düşünüşe göre karanlık yeraltı âleminin hakimi olarak görülen kötücül han Erlik; iyicil han ise Ülgen olarak tanımlanmıştır.

c. Kutsal İnançlar Çaprazında Erlik, Şeytan ve İblis

*"Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.*

*Tanrı uçar dururdu, insanoğluyca tekti,
O da uçar dururdu, sanki Tanrıyla eşti.*

*Uçar, hep uçarlardı,
yer yoktu konmazlardı."*²

Wilhem Radloff

Radloff'un derlediği Altay yaradılış destanı bu dizelerle başlamaktadır. Yaradılışın başlangıcında her yer sularla kaplıdır. Tanrı suların üzerinde uçarken sularda yüzen bir toprak parçasından aldığı ilk kille ilk insanı yaratır. Bu kişi bazı yerlerde *Erlik* olarak geçer ve onun insan değil; Şeytan olduğuna inanılır. Tanrı, *Erlik*'ten suya dalıp toprak çıkartmasını ister. *Erlik* suya dalar, ellerine aldığı toprağı Tanrı'ya verecektir ancak kendisine yer yaratmak için fazladan torak alıp ağzına doldurur. Tanrı, *Erlik*'in çıkarttığı toprakla yeri yaratır. Tanrı'ya özenen *Erlik*, ağzındaki toprağı çıkarıp kendisi için yer yaratmak ister ama toprak ağzında büyüyüp taşmaya başlar. *Erlik*'in, ağzından tükürdüğü topraktan dağlar, tepeler ve bataklıklar meydana gelmiştir.

Türk yaradılış mitinin Radloff'un derlediği bu versiyonu, Hristiyanlık etkisinin görüldüğü diğer bir Yakut mitosuyla benzer değerler barındırır. İsa'nın Tanrı olarak betimlendiği bu mitte Türk yaradılış mitinde *Erlik* olarak gözüken kötü karakter 'Şeytan' adını alır. Bu mitte de Tanrı her yanı sularla kaplı olan dünyayı

İslam dinine göre 'Şeytan' da yaratıcısı olan Allah'ın bir kuludur; sonu Cehennem azabı olacak kadar Tanrı'nın rahmetinden uzak kalmaya mahkûm edilmiş 'kötü/isyankâr melek'tir. Araf Sûresi'nin 14-18. Âyetlerinde açıkça belirtildiği gibi, iradi gücü kendisine 'Allah'tarafından belirli bir süre için verilmiş: insanın iradi kulluğunu sınamaya memur edilmiştir. Araf suresindeki 'Şeytan'ın insanlara musallat olup onları kandırma girişiminin izlerine Radloff'un derlediği Altay yaradılış mitinde rastlanır.

yaratmak ister fakat bunu nasıl yapacağına kendisi karar veremez ve kardeşi 'Şeytan'a ona yardımcı olması konusunda bir fırsat verip ondan sulara dalmasını ve bir parça toprak çıkartmasını söyler. Çıkardığı toprakla tepsi gibi dümdüz olan Yer'i oluşturan Tanrı'yı kıskanan 'Şeytan'; kendine ait bir yeri olmasını istediğinden yeniden suya dalar ve çıkardığı bir parça çamuru ağzında saklar. Ancak Tanrı onun bir kötülük yapacağını düşündüğünden onu yanına çağırır ve 'Şeytan'ın ensesine güçlü bir tokat vurur. Ağzındakileri bu şekilde dışarı püskürten 'Şeytan'bu biçimde Tanrı'nın tepsi gibi dümdüz yarattığı dünyasını çamurla lekeleyip dağları, tepeleri taşları ve engebeleri oluşturur.

'Şeytan'ın, İslam inancındaki yeri ve eski Türk inancındaki *Erlık* Han'la karşılaştırılması, üzerinde ayrıca durulmaya değerdir. Han *Erlık*, gökyüzündeki 'iyi' Han Ülgen'in yeraltındaki 'kötü' eşdeğeri ve karşıtıdır. İkisi zıt kardeşlerdir. *Erlık*, 'Karanlık Ölüler Dünyası'nın Hakim'i'dir ve Ülgen'den bağımsızdır. Bu ölçüde olmasa bile, bir semavi din olan Hristiyanlıkta 'Cehennem'in güçlü ve ürkütücü Efendisi''Şeytan'a benzer.

İslam dinine göre 'Şeytan' da yaratıcısı olan Allah'ın bir kuludur; sonu Cehennem azabı olacak kadar Tanrı'nın rahmetinden uzak kalmaya mahkûm edilmiş 'kötü/isyankâr melek'tir. Araf Sûresi'nin 14-18. Âyetlerinde açıkça belirtildiği

gibi, iradi gücü kendisine 'Allah'tarafından belirli bir süre için verilmiş: insanın iradi kulluğunu sınamaya memur edilmiştir.³Araf suresindeki 'Şeytan'ın insanlara musallat olup onları kandırma girişiminin izlerine *Radloff*'un derlediği Altay yaradılış mitinde rastlanır.

Yaratıcısının yaratıcısı olma özelliği, kovulmuşluğu ve iradi gücün bahşedilmesi özellikleriyle 'Şeytan'la paralel simgeler taşıyan *Erlık* de insan kavminin kendisine verilmesi isteği reddedildiğinde cennetten düşüş tablosunu andıran biçimde çizilmiş olan Törüngey, Eje, yılan ve köpeği kandırarak kutsal bir ihanete ortaklık eder. Ona neden yaptığı sorulduğunda ise insan kavmini istediği

fakat bu arzusunun yerine getirilmediğini söyler ve bundan sonra Kur'ân-ı Kerim'in Araf Suresinde *Şeytan*'ın dediği gibi insanlara durmaksızın kötülük yapacağını söyler. Yine Kur'ân-ı Kerim'in Araf Suresinde *Şeytan*'a dirilişe dek süre verildiği gibi, Tanrı da *Erlık*'e izin vererek ona yer altını sunar.

2. Türk Mitolojisinde İyi ve Kötücut Kutuplar: "Ülgen" ve "Erlık"

Çeşitli din ve kültürlerin etkisi altında kalan, İslamiyetin kabulünden önceki Türk topluluklarında yaratılış inancı ve kozmogonik basamakların evrimine geniş yer verilir. Yaratıcı tanrılar çeşitli versiyonlarda yüksek saygı gösterilen 'Ülgen' iken; bazı yaratılış mitlerinde kozmik dalışları başlatacak yardımcısı; yada daha sonra 'Şeytan' imajına bürünecek olan su üzerinde yüzen bir toprak parçası, bazı versiyonlarda da Tanrı'nın iyi ve kötü yönlerinin iki kutupta biri Ülgen, diğeri ise Erlık olarak tecessüm eden iki kardeş şeklinde belirmişlerdir. Altay Türklerinin Yaratıcı Tanrısı 'Bay Ülgen'dir. Bugün diğerk Türk lehçelerinde Ülgen'in adının görülmemesine rağmen, onun Türklerin eski ve müşterek bir Tanrı tipini temsil ettiği söylenebilir. Adının başında bulunan 'Bay', beylik gösteren bir ünvanıdır. Ülgen'in, Büyük Tanrı'nın tam kendisi olmadığı Altay Yaratılış Destanı'nda açıktır. 7. yy'da yazılmış olan Orhun Yazıtları'nda Ülgen'in de yaratılmış olduğu yani ezeli olarak kabul edilmediği görüşü vardır.

Ülgen, yazıtlara göre Gök Tanrı'nın yarattığı temiz/iyi bir ruhtur ve Gök Tanrı'nın oğlu olarak tasvir edilir. Ülgen, yardımcı ve ikinci derecede bir yaratıcıdır, her bakımdan mükemmel, 'Par Excellence'; ve herşeyi bilen 'Omniscient' bir varlıktır. Ülgen'in yaratacağı diğerk iyi ruhlardan farkı onun bir 'демиург' yani

Altay Türklerinin Yaratıcı Tanrısı 'Bay Ülgen'dir. Bugün diğerk Türk lehçelerinde Ülgen'in adının görülmemesine rağmen, onun Türklerin eski ve müşterek bir Tanrı tipini temsil ettiği söylenebilir. Adının başında bulunan 'Bay', beylik gösteren bir ünvanıdır. Ülgen'in, Büyük Tanrı'nın tam kendisi olmadığı Altay Yaratılış Destanı'nda açıktır. 7. yy'da yazılmış olan Orhun Yazıtları'nda Ülgen'in de yaratılmış olduğu yani ezeli olarak kabul edilmediği görüşü vardır.

yaratıcı olmasıdır.”(Saydam, 2013: 130) “Tanrı Ülgen’in konuşmalarının hepsinde derin bir fikir ve felsefe vardır. İnsanların takip etmesi gereken adalet kanunlarını, fazilet yollarını, söylenecek iyi sözleri, iyi işleri, iyi düşünceleri, yalancı ve aldatıcı kötü ruhlardan kaçınmayı o göstermiştir. (Uğurlu, 2012: 370) Tanrı Ülgen yaratılış mitlerinde oynadığı birincil rolden sonra kendini göğe çekerek durağan Tanrı (deus otiosus) konumuna geçmiştir ve insanoğlunu yeryüzünde Ana Tanrıça’nın temsilcileri olan doğa güçleriyle baş başa bırakmıştır.” (Saydam, 2013: 131) “Tanrı olarak *Erlık*, Orhun ve Yenisey yazıtlarında geçer.

Altay mitolojisinde sıkça rastlanan bir motif olan *Erlık*, mitolojik bir varlık olarak çizgilerini daha çok Güney Sibiryâ, Altay Türklerinin ve Moğol halklarının mitolojik görüşünü aksettiren materyallerde korumuştur.” (Beydili, 2005: 198) “Bu materyallere göre *Erlık*, Ülgen’in yeraltındaki ‘karanlık’ kardeşi; Güneş ve Ay’ın parlamadığı Yer Altı Dünyası’nın baş tanrısıdır. Yaratılış mitlerinde *Erlık*’in de Han Ülgen gibi yaratma gücüne sahip olduğundan söz edilirken onun ilk insan olduğu da söylenir. Bilgisizdir, karıştıracıdır, sulh ve sükûn istemez. Yapıcı enerjinin sahibi Han Ülgen’e zıt olarak Han *Erlık*, yıkıcı/kıyıcı şiddetin, ölümün sahibidir.”(Saydam, 2013: 138) *Erlık* Han ve Bay Ülgen’e dair bu tanımlamalar yaradılış basamaklarında varlık gösteren bu tanrıların iyicil ve kötücül kutuplar olarak ikilik felsefesi sınırlarınca rollerini belirlemiştir.

a. *Erlık*’in Etimolojisi

Jean-Paul Roux, *Erlık*’in anlamını şöyle açıklamaktadır: “‘*Erklik*’, ‘erkek’, ‘eril’ anlamına gelen er sözcüğünden oluşmaktadır. *Erk* ‘erkeklik’, ‘kahramanlık’, ‘güç’ anlamına gelmektedir. *Erklik* (ya da *rkl* ses öbeğinde ‘r’ harfinin düşmesi sonucu *Erlık*) ‘erkek’, kahraman olma özelliğine sahip kişi anlamına gelmektedir. (Er/Yer) kökünden türemiştir. Kişi, güç ve yer, yer altı kelimeleri ile bağlantılıdır. Buryatça’da kan içen anlamında kullanılır.

Birçok eski Türkçe metinde, *erklik* sözcüğü yalnızca kudretli şahsiyetleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Baykal Gölü’ndeki Olhon adasında bulunun kısa bir yazıttan, bu sözcüğün Venüs gezegenini anlattığı anlaşılır; ayrıca Uygur yazınında bu gezegen hâlâ aynı şekilde adlandırılmaktadır. Venüs, diğer yıldızları öldüren güçlü bir savaşçı olarak betimlenir ve tan vakti görünen yıldızları öldürür. Venüs’ün her sabah doğuda, ufuk çizgisinin hemen üstünde gözükmesi, *Erlık*’in bir Cehennem tanrısı olabileceği tasarımının oluşmasını sağlamıştır.” (Roux, 2012: 69-70) Etimolojik açıklamasınca kahramanlık, güç, ölüm, yer, yeraltı, hastalık ve kan kelimeleriyle bağdaştırılan *Erlık*, Altay yaradılış destanları versiyonlarında yaradılışta yarattığı ikilikten ötürü kötü niyeti uyarınca ışık dünyasından

düşürülmüş ve yeraltı dünyasının hakimiyetine getirilmiştir. Sayılan tüm özellikleri yeraltı dünyasına inmesiyle daha da perçinleşen Erlik, Altay topluluklarının günlük yaşantılarında da onun bu özelliklerle korku içerisinde anılmasına neden olmuştur.

b. Kötücü Erlik'in tasviri ve Tanrı olarak Fonksiyonu

Yeraltı dünyasının hâkimi olan *Erlık*, bu dünyanın karanlık, soğuk ve ürkütücü tasviri doğrultusunda günlük yaşayışını sürdüren toplulukların inançlarında korkutucu öğeler beraberinde tanımlanır. “Şaman dualarında bir canavar olarak tasvir edilen *Erlık*, sağlam vücutlu bir ihtiyar olarak düşünülmüştür. Gözleri ve kaşları kara, çatal sakallı, yaban domuzuna benzeyen azı dişli, kara ve kıvrıkcık saçlı, kara renkli bir ata veya öküze binen, yılan kamçılı, kana benzer parlak yüzlü olan bu kötülük tanrısı ikonografik özellikleriyle Türk sanat tarihinde zaman zaman karşımıza çıkar. *Erlık*, Türk sanatındaki cin tasviriyle ilgilidir. Özellikle Uygur duvar resimlerinde rastladığımız bu tasvirler, Topkapı Sarayı kütüphanesinde yer alan *Muhammed Siyah Kalem'e* atfedilen minyatürlerde görülür.” (Çoruhlu, 1999: 51) Kötülüğün ve karanlığın rengi olarak temsil edilen siyah rengi gözlerine ve saçlarına işlemiş olan *Erlık*, yine siyah rengiyle temsil edilen hem ölüm hem de yaşamı sembolize eden ve Şeytan figürünün üzerinde görüldüğü hayvan olan ‘at’ üzerinde tasvir edilmiştir.

Diğer bir hayvan tasviri ise üzerinde görüldüğü ‘öküz’dür. *Roux* tarafından anlamlandırıldığı biçimde; *Erlık*’in diğer yıldızları öldüren güçlü bir savaşçı olan Venüs olarak her sabah doğuda, ufuk çizgisinin hemen üstünde gözükmesi, onun göksel bir Tanrı olduğu imajını bir öküz/boğa üzerinde görülmesiyle eşleşebilir; çünkü boğa üzerinde tasvir edilen bir tanrı göksel-savaşçı işlevine sahiptir.

Eski Türk yazıtlarında *Erlık*, güçlü olan, gizemli ve büyümlü nitelikleriyle de tanımlanır. *Erlık*’in başında yer aldığı kötü ruhlar sınıfı insanlara her türlü kötülüğü, hastalığı ve ölümü getirir. Bunlar daha çok korkunç şekilli yaratıklar ve cinlerden meydana gelir. Bu kötülük tanrısı, *Radloff*’a göre cehennem üzerinde bir yerde – aşağı dünyanın beşinci veya dokuzuncu katında - oturur. Burada demir çatılı bir sarayı, gümüşten bir tahtı vardır. Bir ifadeye göre *Erlık*- her birinin birer tanrısı bulunan dokuz katlı- yeraltında, kara bir güneş yaratmış ve burayı aydınlatmıştır. *Radloff*’un ifadesine göre ise *Erlık*’in oturduğu tabakadan daha aşağıda, günahkârların sürüldüğü yer olan Cehennem bulunmaktadır. Yeraltı ve kötülükler dünyasının hakimi olan *Erlık*’in tasviri ve niyetindeki kötü düşünceleri gibi aşkınlıktan düşüşüne neden olan ve sonrasında insanlara getirdiği tüm olgular kötülükle anılır.

Erlık’in yer altı dünyasına inışıyle onun ‘ego’ merkezli tutumunun davranışlarını yönettiği yaradılış basamağında görülen ‘insan’la olan iletişimi son

Bir efsanenin oluşumuna hayati katkı sağlayan antagonist oluşturulan öğeler mitin tümünde temalar ve motiflerle kendini gösterir. Hasım hakkında ipuçları veren bu öğeler onun gelişme çağında saygı göstermesi gereken kimselere karşı gelmesinden başlayarak fiziksel görünümündeki kusurlu yapıya dek bilgiler verirler. Altay yaratılış mitinde kötücü karakteri oluşturulan Erlik; yapıcı, yaratıcı ve iyiliği temsil eden Ülgen Han'ın mitteki antagonist karşıtını oluşturur. Kozmogonik dönemde yaratılışın başlaması aynı zamanda Erlik'in erginlenme dönemine tekabül eder.

bulmaz, Erlik yeraltı dünyasında da tasvirine ve fonksiyonuna eş bir kötülükler dünyası yaratır, bu dünyada yarattığı kötü ruhları insanların yaşadığı yerlere göndererek onlara kötülük yapmaya devam eder. "Altaylılar'a göre Erlik yeryüzüne gönderdiği 'aldaçlar'la insanların ruhunu alır. Ölüm halinde ruh bir kuş gibi uçup gider." (Güngör, 2010: 326) *Bayat'a* göre *Erlik* İslam inancında ölüm meleğini simgeleyen "Azrail" in fonksiyonunu yüklenmiştir (Bayat, 2007: 328). *Erlik*'in bu bilgiler ışığında Altay yaratılış inancında kötü ruhlara hükmeden, insanlara kötülük getiren, iyilik karşıtı kötüye dair ne varsa bu özelliklerle anılan tanrı 'ruh alma' fonksiyonu ile ölüm getiren olarak nitelendirilebilir.

3. Erlik'in Han'ın Egosu

Bir efsanenin oluşumuna hayati katkı sağlayan antagonist oluşturulan öğeler mitin tümünde temalar ve motiflerle kendini gösterir. Hasım hakkında ipuçları veren bu öğeler onun gelişme çağında saygı göstermesi gereken kimselere karşı gelmesinden başlayarak fiziksel görünümündeki kusurlu yapıya dek bilgiler verirler. Altay yaratılış mitinde kötücü karakteri oluşturulan Erlik; yapıcı, yaratıcı ve iyiliği temsil eden Ülgen Han'ın mitteki antagonist karşıtını oluşturur. Kozmogonik dönemde yaratılışın başlaması aynı zamanda *Erlik*'in erginlenme dönemine tekabül eder.

Kendisine ondan üstün bir tanrı olan Ülgen tarafından verilen görevi kurnazlık ve ihanetlerine getirecek olan *Erlik*, Ülgen Han'ın korumasında iken onun gözünden düşecek; halk inanışında karakteristik kötü davranışların, hastalıkların ve ölümün atası olarak kabul edilecek, korkulan ve tiksiniilen bir dış görünüme kavuşmaya başlayacak ve ihanetinden dolayı ululuk ve aşkınlığın simgesi olan semai tahttan kovulup kötülük ve karanlığın simgesi olan yeraltının yöneticisi konumuna getirilecektir.

Leeming'e göre "İki yaratıcının varlık gösterdiği yaradılış mitleri, genellikle mitin yaşadığı kültürün kodlarına göre biçimlenmiştir. Bu kodlara; yaradılıştaki gerekli olan 'dualizm' beraberinde iyicil ve kötücül kutup arasındaki süregelen savaş, yaratım ve yıkım gibi faktörler örnek gösterilebilir. Yaradılışın özünde bulunan 'dualite' her toplumun özünde bulunan ve karşıtlıkların ezeli dansını yansıtan ikiliği açıklamaya yeterlidir. 'Dualite' aynı zamanda bir ya da iki zıt prensibin; bir diğersinin var olmadığı durumda anlamlı bir biçimde varlık gösterip gösteremeyeceği sorusunu gündeme getirir." Altay yaradılış miti versiyonlarında görülen iyicil ve kötücül kutup düzlemindeki tanrı tasvirlerine göre 'İyicil kutup' 'Bay Ülgen' iken yaradılış aşamasındaki düşüşüyle 'Kötücül'kutup '*Erlık Han*' olarak tanımlanabilir. Bu kutuplar arasındaki iyilik ve kötülük vasıflarını belirleyen kriterlerin altında 'Kötü' prensibi olmadan 'İyi' prensibin bütünleyici bir özellik olamayacağı, olumlandırıcı bir anlam güdemeyeceği gerçeği vardır.

Russel, Hristiyanlık çerçevesinde 'İblis'i incelerken onu Yaratıcı Tanrı, Kutsal Ruh ve İsa üçlüsünün karşısına koyar. Gereğesi ise 'iyinin, kötü olmadan, kötünün de iyi olmadan anlaşılamayacağıdır. "Tanrı kötülüksüz bir dünya yaratmış olsaydı, özgürlüğü olanaklı hale getiren seçenekleri bulunmayan bir dünya yaratmış olurdu. Karşıt kötülük de var olmasaydı erdemi kavrayamazdık ve karşıtına ayarlanmasaydık, erdeme de ulaşamazdık; Tanrı, iyinin doğasını, kötünün doğasıyla karşılaştırarak kavrayabilelim diye iyi ile kötü arasındaki bu ayrımı ve mesafeyi irade buyurdu." (Russel, 2000: 174)Russel'in dualizmin neden ve sonucuna dair yaptığı bu yorum, Bay Ülgen'in hasımı olan *Erlık*'in kötücül yapısıyla paralel özellikler gösterir. Hristiyanlar için İblis neyi ifade ediyorsa, Altay toplulukları için *Erlık* aynı manayı taşımaktadır. Hatta iki bu iki kötücünün insanoğluna yaptıkları ilk kötülük onların ve beraberinde insanoğlunun cennetten 'düşüşünü hazırlar. Düşüş motifinin izlerine "Kutsal İnançlar Çaprazında *Erlık*, Şeytan ve İblis" bölümünde yer verilmiştir. Altay yaradılış mitinde de varlık gösteren insanoğlunun dünyaya gönderiliş nedeni, insanın iyi ve kötünün doğası arasında bir karşılaştırmaya gidebilmesi ve erdemi algılayabilmesidir. Bu nedenle iyiliğin karşıtı olan kötülüğün ezelden beri var oluşu, iyiliği anlamlı olabilmesi için hayati önem taşımaktadır.

Yaradılış mitinde *Erlık*'in antagonist tipini oluşturmasının altında yatan neden onun egoist bir karaktere sahip olmasından ileri gelmektedir. Mitin versiyonlarına göre değişkenlik gösteren konumu; tanrının kardeşi ya da onun ilk yarattığı insan/yaratıcı tanrı olarak betimlense de kahramana nazaran düşük olan konumu, onu ailesinden bahsedilmiş olan yüce konumdan yoksun bırakmaz. Ülgen Han karşısında ileride zulüm edecek bir tanrıya dönüşecek olan *Erlık*'in pasif karakterine uyan paranoyak yapısı onun erginlenme döneminden başlayarak kendini göstermiştir.

Dünya mitolojisine bakıldığında birçok kültürün mit, söylence ve destanlarında 'suyun' ana element olarak kozmogoni basamağında belirgin olduğu ve kozmolojiye annelik yapan ana madde olduğu görülür. Altay yaradılış mitinde de durağan halde olan su, mitin farklı versiyonlarının her birinde varlık göstermektedir. Suyun doğurgan özelliklerinden hareketle çamurdan yaradılış, kozmik dalış ve sözle yaradılış tipi kozmogoni mitlerinden izler taşıyan incelediğimiz mitlerde yaradılışta dualizmin sinyalleri aranmıştır.

Yaratıcı Tanrı'sına ya da kardeşine üstün gelme çabası 'Tanrı'nın kendisi olma isteğinden ileri gelen ego yönetiminden kaynaklanmaktadır. Hastalıklı olan bu düşünce onun bastırılmış olan histerik yanını, Ülgen Han'dan sakladığı toprak parçası ve insan türünün kendisine verilmediği taktirde içlerini kötülükle doldurup onları inanç yolundan çıkartmaya yemin ettiği örneklerle açığa çıkartır.

Egosunun beslediği içgüdüsel kötülülükle yönetilen *Erlık*, Tanrı personajıyla semai katlardan kovulmuş olarak varlığını yerin alt katlarında devam ettirmiştir. Yaradılış esnasında insan türünü etkileyip kandırabilmesinden dolayı, Altay yaradılış mitolojisinde insanların içlerinde *Erlık*'in temsil edildiği bir yan olması ve Tanrı Ülgen'in onları yarattığı gibi saf kalmamaları *Erlık*'in bu mitteki rolünü betimler ve insanlığın üzerindeki kötücül etkisini gösterir.

Sonuç

Dünya mitolojisine bakıldığında birçok kültürün mit, söylence ve destanlarında 'suyun' ana element olarak kozmogoni basamağında belirgin olduğu ve kozmolojiye annelik yapan ana madde olduğu görülür. Altay yaradılış mitinde de durağan halde olan su, mitin farklı versiyonlarının her birinde varlık göstermektedir. Suyun doğurgan

özelliklerinden hareketle çamurdan yaradılış, kozmik dalış ve sözle yaradılış tipi kozmogoni mitlerinden izler taşıyan incelediğimiz mitlerde yaradılışta dualizmin sinyalleri aranmıştır. 'Hiçlik'ten Türeme'nin görülmediği bu mit örneklerinde mevcut suların üzerinde beliren yaratıcı tanrı olan 'Bay Ülgen'e kozmogonik süreçte eşlik eden 'Erlık Han'ın onun erginlenme sürecine de tekâbülden davranışları incelenmiştir. Kaos düzeni içerisinde iyilik ve kötülük tasarımı yaratıcı görevi üstlenmiş bu iki tanrı tarafından paylaşılmıştır. Kaotik mitlerde gözlemlenen en temel prensiplerden biri olan karşıtlık yani dualizmin yaratıcı tanrıların davranışlarında iyi-kötü düzlemde ortaya çıkmasıdır.

Evrende zıtlığıyla varlık gösteren herşey, yaradılıştaki da iki zıt kavramın uyumu içerisinde verilmiştir. Altay yaradılış metinlerinin de kozmik bölümünün oluşumuna katkı sağladığı Türk mitolojik sisteminde iyi kutbun sembolü olan Bay Ülgen'in karşısında Erlik Han ego merkezli davranış ve tutumlarıyla karşıt kahraman yani 'antagonist' tipini oluşturmuştur. Erlik Han'ın bu tutumu onun düşüşüne ve sonrasında yaratacağı karanlık, kötülükler diyarı olan yeraltı dünyasına inmesine yol açmıştır.

Ego dürtüsünden hareketle Erlik Han, yaşamın varlık gösterdiği dünyada da insanları rahat bırakmayarak, yeraltı dünyasından onlara musallat olmaya devam etmiştir. Biri diğerinin tamamlayıcısı olan iyilik ve kötülük değerlerinin incelendiği mit örneklerinde dualizmin bütünlüğüne, yaratıcı kötü kutbun ego merkezli davranışlarına ve kötülüğün yaradılıştan itibaren insan doğasında ve insanların yaşadıkları dünya üzerinde iyilik karşısında vasıf bulabilmesi sonucuna varılmıştır.

Evrende zıtlığıyla varlık gösteren herşey, yaradılıştaki da iki zıt kavramın uyumu içerisinde verilmiştir. Altay yaradılış metinlerinin de kozmik bölümünün oluşumuna katkı sağladığı Türk mitolojik sisteminde iyi kutbun sembolü olan Bay Ülgen'in karşısında Erlik Han ego merkezli davranış ve tutumlarıyla karşıt kahraman yani 'antagonist' tipini oluşturmuştur. Erlik Han'ın bu tutumu onun düşüşüne ve sonrasında yaratacağı karanlık, kötülükler diyarı olan yeraltı dünyasına inmesine yol açmıştır.

1 Leeming, D., (2010), *Creation Myths of The World*, "Duality In Creation"; "Yaradılıştta Dualite" bölümünden yapılmış çeviri metindir, ss. 326-327.

2 Türkolog ve Doğu bilimcisi Wilhem Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Destanı giriş dizeleri.

3 Dedi: "İnsanların dirilteceği güne kadar bana süre ver" (7/14). Buyurdu: "Süre verilenlerdensin" (7/15) "Beni azdırmama yemin ederim ki, onları saptırmak için senin dosdoğru yolun üzerine kurulacağım" (7/16). "Sonra onlara; önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından musallat olacağım. Birçoklarını şükreder bulamayacaksınız" (7/17). Allah buyurdu: "Çık oradan. Yenilmiş ve kovulmuş olarak. Onlardan sana uyan olursa yemin olsun ki, cehennemi tamamen sizden dolduracağım" (7/18) (Kur'ân-ı Kerim Meali, Araf Suresi: 7/14-18, Türkçe Çeviri: Y. N. Öztürk

Kaynaklar

- AVCIOĞLU, Doğan (1985), *Türklerin Tarihi I*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- BAYAT, Fuzulî (2007), *Türk Mitolojik Sistemi 1*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BEYDİLİ, Celal (2005), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- BOZKURT, Fuat (1995), *Türklerin Dini*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- ÇORUHLU, Yaşar (1999), *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ELİADE, Mircea (2009), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 3*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- GÜNGÖR, Harun (2010), "Şamanizm", *İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İNAN, Abdülkadir (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı / Milli Eğitim Basımevi.
- KORKMAZ, Esat (2006), *Şeytan Tasarımı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- LEEMING, David A. (2010), *Creation Myths of The World*, California: ABC-CLIO LLC.
- ÖGEL, Bahattin (2010), *Türk Mitolojisi 1*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- (2006), *Türk Mitolojisi 2*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- ROUX, Jean Paul (2012), *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilge Su Yayıncılık.
- SAYDAM, Mehmet Bilgin (2013), *Deli Dumrul'un Bilinci; "Türk İslam Ruhunu" Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- TAŞ, İsmail (2002), *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er (1995), *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ankara: Ark Yayınevi.
- UĞURLU, Nuğrer (2012), *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Örgün Yayınevi.